

ՆԱԽԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ

«Հայ ժողովրդական հեփաթների» գիտական հրատարակության երկրորդ հատորը պարունակում է Արարատյան դաշտի միայն Վաղարշապատ գյուղի (այժմյան էջմիածին ֆաղափ) հեփաթները:

Պատմական Վաղարշապատը տեղադրվում է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառում, Վաղարշապատի դաշտում: Պատմագիրների տեղեկությունների համաձայն Վաղարշապատը որպես բնակավայր հիշվում է վաղ ժամանակներից: Հայտնի է, որ դեռ նախքան մեր թվականությունը Վաղարշապատը կոչվել է Վարդգեսավան, որի մասին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանվել է ժողովրդական վիպական երգի մի պատահիկ:

Հետագայում, 117—140 թթ. Արշակունի Վաղարշակ Ա. քազավորը վերակառուցել, մեծացրել ու պարսպապատել է այդ ավանը և դարձրել իր մայրաքաղաքը, վերանվանելով Վաղարշապատ: Վաղարշապատն ունեցել է նաև այլ անուններ՝ Նոր ֆաղափ, Քաղափողաշտ, Քաղափամայր, ուշ շրջանում՝ էջմիածին: Վաղարշապատի բնակչությունը դեռ հին ժամանակներից զբաղվել է գյուղատնտեսական կոլտուրաների մշակությամբ, հատկապես խաղողագործությամբ ու պտղարուծությամբ:

Խոշոր ու նշանակալից դեր է խաղացել Վաղարշապատը պատ-

մական Հայաստանի տնտեսական, բաղադրական ու կուլտուրական կյանքում: Քրիստոնեությունը Հայաստան մուտք գործելուց հետո Վաղարշապատը երկար ժամանակ հանդիսացել է Հայաստանի կրօնական կենտրոնը:

Վաղարշապատի դաշտի մյուս գյուղերի համեմատ բուն Վաղարշապատում բնիկ ազգաբնակչությունը գերակշռող է եղել և համեմատաբար լավ է պահպանել տեղի լեզվա-բարբառային ու ազգագրական հրանգը, մի հանգամանք, որն իր վառ արտացոլումն է գտել նաև Վաղարշապատի հեֆիաթներում:

Այս հատորում զետեղված Վաղարշապատի հեֆիաթների գերակշռող մասը հավաքել ու գրի է առել շանասեր ու հմուտ բանահավաք-հրատարակիչ Տիգրան Նավասարդյանցը:

Տ. Նավասարդյանցը հայկական մշակույթի այն բազմերախտ ու եռանդուն մշակներից է, որն առանձնահատուկ նշանակություն է տվել ժողովրդական բանահյուսության նյութերի հավաքմանն ու հրատարակմանը:

Ինչպես Գ. Սրվանձտյանցը Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Տ. Նավասարդյանցը Արևելյան Հայաստանում առաջիններն էին, որ բարձր գնահատեցին աշխատավոր ժողովրդի բանավոր ստեղծագործությունը և իրենց կյանքի ու գործունեության ընթացքում անձանձիր ու մեղվաջան ձեռնամուխ եղան բանավոր գրականության նյութերի հավաքմանն ու հրատարակմանը: Հայ բանահյուսության այդ ոսկավիրաներն ուղեցույց օրինակ հանդիսացան բանահավաքների ու բանասերների հետագա մի ամբողջ սերնդի համար:

Տ. Նավասարդյանցը դեռ վաղ մանկությունից սիրել է ժողովրդական բանահյուսությունը: Տասնհինգ տարեկան հասակում, դեռևս Ներսիսյան դպրոցում սովորելու ժամանակ, արձակուրդներին նա սկսեց հավաքել ժողովրդական բանահյուսության նյութեր, որը և հետագայում դարձավ նրա ամենասիրած զբաղմունքը:

Երկարածիգ տարիների ընթացքում Տ. Նավասարդյանցը, գյուղից գյուղ շրջելով, ինքն անձամբ ժողովել է շատ նյութեր և ուրիշներին՝ նամակներով, մամուլում տպագրած հայտարարություններով ոգեշնչել ու փառալուծել է՝ հավաքել և կորստից փրկել հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների բանավոր երգեր, հեֆիաթներ,

գրույցները, առաձեներն ու մյուս ժանրերի ստեղծագործությունները:

Տ. Նավասարդյանցի եռանդուն ջանքերի ու անձնվեր գործունեության շնորհիվ սկսած 1876 թվականից հավաքվում ու կուտակվում է ժողովրդական բանահյուսության բազմաժանր նյութերի մի պատկանելի ժառանգություն: 1882 թ. լույս է տեսնում Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեփիաթների» առաջին գիրքը, որի առաջաբանում երիտասարդ խանդավառ բանահավաք մեծ ոգևորությամբ խոսում է հայ ժողովրդական բանահյուսության նյութերի հավաքման նշանակության ու կարևորության մասին և շարադրում իր նպատակներն ու պլանները:

Զրկված լինելով նյութական միջոցներից ու հնարավորություններից՝ Տ. Նավասարդյանցը, իր կատարած գործի խոր գիտակցությամբ ու նվիրվածությամբ, դժվարին պայմաններում ու զոհողությունների գնով շարունակում է բանահավաքչական գործունեությունը և մինչև 1903 թ. մեկը-մյուսի հետևից լույս ընծայում «Հայ ժողովրդական հեփիաթների» տասը գիրք և «Հայ ժողովրդական ավանդությունների» մի ժողովածու: «Հայ ժողովրդական հեփիաթների» հերթական 11-րդ գիրքը, կիսամաքագիր ձեռագիր վիճակում բազմաթիվ այլ անտիպ նյութերի հետ մնացել է Տ. Նավասարդյանցի արխիվում:

Ժամանակի մամուլը և գրական-հասարակական գործիչները բարձր են գնահատել Տ. Նավասարդյանցի կատարած գործը: Հայ վիպասանության մեծ վարպետ Ռաֆֆին մի առիթով գրել է. «Ես դարձյալ կրկնում եմ միևնույն միտքը, որ վերևում հիշեցի. մեզանում ընկերությունները կազմվում են ոչ թե գործ կատարելու համար, այլ գործը սպանելու համար: Իսկ մասնավոր մարդիկ իրենց եռանդով, անձնավիրությամբ, տոկունությամբ ավելի են գործում, ավելի արդյունք են ցույց տալիս, քան թե մի ամբողջ ընկերություն:

Ինձ համար ավելի մեծ նշանակություն ունի մի երիտասարդ Նավասարդյանցի աշխատությունը, որը աղֆատ, ամեն միջոցներից զուրկ, բայց սիրտը լի եռանդով դերվիշի նման ոտով ման է գալիս հայոց գյուղերը, մտնում է ժողովրդի ամեն ծալների մեջ, հեփիաթներ է հավաքում և մեր զավակներին ընթերցանության տետրակներ է տալիս: Բայց ի՞նչ է շինում հայոց գրքերի տպագրական ընկերությունը. — ոչ ոք չգիտե:

Այդ բոլորը ինն ակամայից ասել տվին մի փանի տխուր հանգամանքներ, որոնց վրա երկար խոսելը ավելի հեռու կտաներ: Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ մեզանում մեծ պետք է զգացվում մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր անցյալը և ներկան ուսումնասիրելու¹:

Ոգեշնչված Ս. Նավասարդյանցի անձնվեր ու եռանդուն գործունեությամբ և հետևելով նրա օրինակին, բազմաթիվ հայ մտավորականներ Հայաստանի տարբեր գավառներում սկսեցին հավաքել ժողովրդական բանավոր գրականության առատ նյութերը, խոշոր ավանդ ներմուծելով հայկական բանահյուսության գանձառանը:

Ս. Նավասարդյանցի հավաքած ու ձեռք բերած տպագիր ու անտիպ նյութերը պարունակում են բանահյուսական գրեթե բոլոր ժանրերի նմուշները: Գերակշռող տեղ են գրավում հեքիաթները, որոնք ժողոված են տարբեր վայրերից:

Այս հատորում տեղ են գտել Ս. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» I—X գրքերում տպագրված և XI անտիպ գրքում զետեղված Վաղարշապատի հեքիաթները: Ս. Նավասարդյանցի արխիվում գտնվող Վաղարշապատի և Արարատյան դաշտի բնակավայրերի անտիպ մյուս հեքիաթները կրնդգրկվեն ներկա հրատարակության հաջորդ, հերթական երրորդ հատորի մեջ: Նույն արխիվում հավաքված այլ բնակավայրերի հեքիաթները կտեղաբաշխվեն համապատասխան հատորներում, ըստ տեղագրական սկզբունքի:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթների» սույն հատորում տեղ գտած Վաղարշապատի հեքիաթների մյուս մասը հավաքել է բազմավաստակ ազգագրագետ-բանահավաք Նովանդ Լալայանը և հրատարակել «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության» ժողովածուի երկրորդ գրքում:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթների» երկրորդ հատորում հետևողական կերպով պահպանված են տեխնապահական այն սկզբունքներն ու կանոնները, որոնք մշակված են ամբողջ հրատարակության հա-

¹ Բաֆֆի, *Խամսայի մեկիթություններ*, Թիֆլիս, 1882, էջ 413—414:

Բաճախակա-հրատարակիչ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆՑ
(1861—1927)

մար, հաշվի առնելով նաև այս հատորի նյութերի բնույթն ու առանձնահատկությունները: Անհրաժեշտ են համարում այստեղ համառոտակի նշել տեխտաբանական այն ընդհանուր սկզբունքները, որոնց մասին խոսված է առաջին հատորի առաջաբանում:

1. Պահպանված է հեփիաթների պատմների ամբողջականությունը: Տպագիր ու ձեռագիր աղբյուրներից առնված նյութերը չեն ենթարկված որևէ խմբագրական փոփոխության (հապավում, հավելում և այլն): Տպագիր նյութերի գրառման ձեռագրերը պահպանված լինելու դեպքում, տպագրվածը հիմք ընդունելով՝ համեմատված է ձեռագրի հետ և նշված տեխտային տարբերություններն ու փոփոխությունները, եթե դրանք իմաստային կամ լեզվա-բարբառային արժեք են ներկայացնում: Ասացողների «սխալները» պատմելու ընթացքում սյուժետային զծից խտտորումներ, դեպքերի, դեմքերի, քվերի շփոթում ու անհամաձայնություն և այլն, չեն ուղղված, բայց դրանց մասին նշումներ է արված ծանոթության կարգով: Չեն ուղղված նաև գրական լեզվից ու օտար լեզուներից վերցված այն բառերը, որոնք ասացողները գործ են ածել՝ աղավաղված ձևով: Այդպիսի դեպքերում աղավաղված բառը շարված է շղատառով և անհրաժեշտության դեպքում ծանոթագրված: Հեփիաթների վերնագրերը մնում են այնպես, ինչպես սկզբնաղբյուրներում է. եթե հեփիաթը անվերնագիր է, ապա վերնագրված է մեր կողմից՝ հաշվի առնելով թեման կամ սյուժետը և այդ մասին նշված է ծանոթագրության մեջ:

2. Հեփիաթների լեզուն չի փոփոխված, այսինքն՝ բողնված է այնպես, ինչպես գրի են առել բանահավաքները ասացողներից: Բարբառների կամ խոսվածքների ձևաբանական կամ հնչյունական արտասանական նշգրիտ պատկերը վերականգնելու նպատակով փոփոխություններ չեն կատարված: Դրա փոխարեն համապատասխան հատորի վերջում որպես հավելված տրված է որևէ հեփիաթ՝ ամյալ բարբառի կամ խոսվածքի լեզվական օրինաչափությունների և տառադարձության նշգրիտ պահպանմամբ: Յուրաքանչյուր հատորի հեփիաթների մեջ բառերի արտասանական-ուղղախոսական բնույթի խայտաբղետություն չստեղծելու համար միօրինակ են դարձված նույն բառերի գրության տարբեր ձևերը:

3. Անցյալում հրապարակված հեփիաթների տեխտերում և բանահավաքների գրառման ձեռագրերում հետևողականորեն ու

նիշտ շեն օգտագործված տրոհուրյան ու առողջանության նշանները, ինչպես և հստակ չի կատարված տեխնիկական պարբերությունների ու երկայնությունների բաժանումը: Մինչդեռ դրանք շատ կարևոր են բանահյուսական ստեղծագործության բովանդակությունը նիշտ ըմբռնելու և բանավոր խոսքի գեղարվեստական-արտահայտչական յուրահատկությունները հաղորդելու համար: Ներկա հրատարակության մեջ հետևողականությամբ ուղղված ու նշտված են տեխնիկական պարբերությունների ու երկայնությունների բաժանումը, հստակ ու որոշակի է դարձված ուղղակի և անուղղակի խոսքի կիրառումը: Ելնելով ժողովրդական բանավոր խոսքի առանձնահատկություններից ու պահանջներից և նկատի ունենալով այդ խոսքի իմաստային ու արտահայտչական ներբերանգները՝ նշտված է նաև տեխնիկական տարրությունը:

Բացի հատուկ անուններից տեխնիկական մեծատառով են գրված նաև կենդանական ու բուսական աշխարհի առանձին ներկայացուցիչներին տրված անունները և հեքիաթներում գործող հերոսներին տրված մականունները:

4. Տեխնիկական միջամտություն է ցուցաբերված միայն այն դեպքում, երբ սկզբնաղբյուրներում եղել են բացահայտ վրիպումներ: Նրբ հանդիպած վրիպումը կասկած է հարուցում, էջատակին տրված է նաև նշտվող բառը կամ արտահայտությունը: Սկզբնաղբյուրներում հանդիպող բանահավաքների ընդմիջարկությունները (բառերի և արտահայտությունների բացատրություններ, առանձին դեպքերի ու դրվագների մեկնաբանություններ և այլն) առանձնացված են բուն տեխնիկական և դրված էջատակին: Ասացողների ընդմիջարկումներն ու հավելումները թողնված են բուն տեխնիկական, առնելով փակագծի մեջ, իսկ էջատակին համապատասխան ծանոթություն է տրված:

Բոլոր տեսակի նշտումների, բացատրությունների ու ծանոթությունների դեպքում էջատակին համապատասխան նշում է կատարված՝ Մ. Բ. (ծանոթություն բանահավաքի), Մ. Կ. (ծանոթություն կազմողի), Մ. Ա. (ծանոթություն ասացողի):

Այս ընդհանուր սկզբունքների ու կանոնների կիրառմանը զուգընթաց հաշվի են առնված նաև սույն հատորի նյութերի առանձնահատկությունները:

Երկրորդ հատորում ընդգրկված Ս. Նավասարդյանցի և Եր. Լա-
ջայանի գրի առած ու հավաքած Վաղարշապատի հեֆիաթները որոշ
շափով զանազանվում են իրարից գրառման եղանակով ու սկզբ-
բունմով:

Ինչպես ցույց են տալիս Ս. Նավասարդյանցի արխիվում պահ-
վող նրա գրառման ձեռագրերը, տպագիր նյութերի վրա կատարած
նախնականները, սևագիր նշումներն ու կոնսպեկտները, բանաձևավոր
սղագրական եղանակով չի վերաբաղում ասացողների պատմածը:

Հավանորեն նա լսել է ասացողներին, կատարել հեֆիաթի սյու-
ժետային կմախքն ուրվագծող նշումներ, հետո վերաբաղել ըստ
թուվանդակության և ապա ասացողներին նորից պատմել տալով
ստուգել և ճշտել վերաբաղումը: Այս բոլորը ենթադրում ենք՝ ել-
նելով մահաբերած օրինակների, նույնիսկ տպագրած տեքստերի
վրա նրա կատարած բազմապիսի ուղղումներից ու խմբագրումնե-
րից: Այդ ուղղումներն ու խմբագրումները, սակայն, գրական մշակ-
ման կամ ժողովրդական պատումներից հեռանալու բնույթ չեն
կրում. ընդհակառակը դրանք նպատակ ունեն վերականգնել բո-
վանդակությունը, հարազատորեն պահպանել բարբառի առանձնա-
հատկությունները, ժողովրդական պատմելածնի ռեալիզմն ու արտա-
հայտչական նրբերանգները: Լինելով բնիկ վաղարշապատցի ու հրա-
շալի տիրապետելով բարբառի մանրամասներին, ինչպես և օժտված
լինելով ժողովրդական բանավեստի ընկալման ու վերաբաղման
արտակարգ հմտությամբ, Ս. Նավասարդյանցը տվել է Վաղար-
շապատի հեֆիաթների առաջնակարգ պատումներ, որոնք սլա-
ցիկ ու կոտ են իրենց սյուժետային զարգացմամբ և պահպանում են
ժողովրդական լեզվի համն ու հոտը: Ս. Նավասարդյանցի հավաքած
ու գրի առած հեֆիաթների պատումներում հարազատորեն պահ-
պանված է Վաղարշապատի խոսվածքի փրակնական յուրահատ-
կությունները: Ս. Նավասարդյանցը չի վերաբաղում Արարատյան
բարբառի քաղածայնների տեղաշարժի հնչումն ու գրությունը, այլ
հետևել է հայերենի բաղաձայնների ավանդական գրությանը: Բա-
ցառություն են կազմում քերես ֆցել (փոխանակ՝ գցել) և մի Դանի
այլ բառեր, որոնց գրությունը հարմարեցված է բարբառային նրեշ-
մանը: Բարբառի ձևաբանության ու հնչյունափոխության իրողու-

բյունները, սակայն, Տ. Նավասարդյանցի գրառումներում հիմնականում պահպանված է:

Ինչ վերաբերում է սույն հատորում գետեղված Եր. Լալայանի գրի առած ու հավաքած Վաղարշապատի հեփիաթների, ապա պետք է ասել, որ դրանք ասացողների պատմած նյութի անմիջական ընդօրինակումներ են: Եր. Լալայանը նույնպես ձգտել է պահպանել բարբառի յուրահատկությունները: Նա փորձել է վերադարձնել նույնիսկ բաղաձայնների հնչական-արտասանական տեղաշարժերը, որը սակայն հետևողականորեն ու ճշտորեն չի տառադարձված:

Մի ֆանի խոսք ներկա հրատարակության համար հիմք ծառայած հեփիաթների հրատարակված կամ ձեռագիր տեխստերի վիճակի մասին: Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեփիաթների» գրքերում տպագրված նյութերի գրառման ձեռագրերը չեն պահպանվել: Ներկա գիտական հրատարակության համար հիմք են հանդիսացել «Հայ ժողովրդական հեփիաթների» տպագիր I—IX գրքերի Տ. Նավասարդյանցի սեփական օրինակները¹, որտեղ տեխստերի վրա պահպանված են իրենք՝ բանահավաք-հրատարակիչ Տ. Նավասարդյանցի ձեռնով կատարված բազմապիսի ուղղումներն ու խմբագրումները: Դրանց մեծ մասը վրիպակների, կետադրության, բառերի արտասանության, երկախոսությունների, պարբերությունների ճշգրտումներ են, որոնք փոխանցված են ներկա հրատարակության մեջ առանց ծանոթագրության: Կան ուղղումներ ու խմբագրումներ, որոնք նպատակ ունեն, առանձին բառեր ու արտահայտություններ փոխելով, ավելի հարազատ մնալ ժողովրդական պատմելիքին ու ոգուն: Այդպիսի ուղղումներն ու խմբագրումները ևս փոխանցված են, բայց էջատակին տրված է նաև սկզբնաղբյուրի շուղղված ձևը: Վերջապես կան նաև այլ կարգի ուղղումներ, որոնք ավելի չուտ տեխստի մշակման ու վերանայման միտում ունեն: Այս կարգի ուղղումներն ու խմբագրումները ներկա հրատարակության մեջ չեն փոխանցված, բայց էջատակին դրված են բանահավաք-հրատարակչի կատարած այդ ուղղումները: Բոլոր դեպքե-

¹ «Հայ ժողովրդական հեփիաթների» I—IX գրքերի Տ. Նավասարդյանցի սեփական օրինակները օգտագործման համար սիրահոծաբ մեղ տրամադրեց ղոկոտր պրոֆ. Եր. Տեր-Մինասյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությամբ: «Հայ ժողովրդական հեփիաթների» 10-րդ գրքի տեքստերի վրա Տ. Նավասարդյանցը ուղղումներ չի կատարել (Մ. Կ.):

ում հնարավորություն է տրված բնօրինակին կամ ուսումնասիրողին դիտելու կատարված ուղղումներն ու խմբագրումները և իրեն վերաբերմունքն արտահայտելու դրանց նկատմամբ:

Էջատակին հիշվող «տպագիր տեքստ» արտահայտությունը վերաբերում է Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեփաթներին» գրքերի ուղղումներով տեքստին:

Ներկա հատորում տեղ գտած Տ. Նավասարդյանցի անտիպ նյութերի նկատմամբ այլ վերաբերմունք է ցուցաբերված: Քանի որ այդ անտիպ հեփաթների գրառումները գրեթե կիսասևագիր վիճակում են և վրիպումներ ու սխալներ ավելի շատ են հանդիպում, ներկա հրատարակության մեջ ուղղված են այդ սխալներն ու վրիպումները, առանց էջատակի ծանոթության ու բացատրության:

Տեքստերի պատրաստման հետ կապված բոլոր հարցերը մանրամասնորեն լուսաբանված են «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Եր. Լալայանի հրատարակած տեքստերի գրառման ձեռագրերը չեն պահպանվել. ներկա հրատարակության համար հիմք են ծառայել «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության» ժողովածուի երկրորդ հատորում տպագրված տեքստերը: Այստեղ կատարված են հետևյալ մասնակի փոփոխությունները:

Հատորում միևնույն բառերի հնչական-արտասանական խայտարդեություն չստեղծելու համար փոխված է Եր. Լալայանի հրատարակած տեքստերում բաղաձայնների բարբառային հնչումները, դարձնելով այնպես, ինչպես Տ. Նավասարդյանցի տեքստերումն է, այսինքն՝ հետևելով ավանդական գրությանը, օրինակ՝ քաջավոր > քաջավոր, մարթ > մարտ և այլն: Այս փոփոխությունն անհրաժեշտ էր, որովհետև Եր. Լալայանի տեքստերում էլ հետևողական ու ճշգրտորեն չի պահպանված բաղաձայնների բարբառային հնչումն ու գրությունը, մանավանդ որ հատուի վերջում որպես հավելված տրված է համապատասխան նմուշ բարբառի ճշտված տառադարձությամբ: Եր. Լալայանի վաղարշապատի հեփաթների տեքստերում ուղղված և հանված է որոշ բառերի սկզբից ավելացող ձայնեղ Հ-ն (հ'աղպուր, հ'իրա, հ'ամեն, հ'անգաջ), որը Աշտարակի և Օշականի խոսվածքների նմանությամբ է ներմուծված:

Այն դեպքերում, երբ Եր. Լալայանի հավաքած ու հրատարակած տեքստերի մեջ կան բառեր, որոնք Տ. Նավասարդյանցի գրառումների նույնպիսի բառերից տարբերվում են ձևաբանական կամ հնչյու-

նափոխության պատկերով, այդպիսի տարբերություններ պահպանվում են վրենկերեն, կահնումկանում, հետհեննա և այլն):

«Հայ ժողովրդական հեֆիաթների» այս հատորում ընդգրկված Վաղարշապատի հեֆիաթները անմիջականորեն անդրադարձնում և արտացոլում են Արարատյան դաշտի վաղեմի բնակիչների լեզուն ու բարբառը: Բուն Վաղարշապատի խոսվածքը հարազատորեն պահպանել է Արարատյան բարբառի հիմնական առանձնահատկությունները, որպիսիք որոշ զանազանությամբ ընդհանուր են նաև Փարսիի, Օշականի և Աշտարակի խոսվածքներին: Թվենք դրանցից կարևորագույնները:

ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԿՐԱՐՔԱՌՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ: 1. Ե> է (եկել>էկել, եփել>էփել, երազ>էրազ): 2. Ե>Ի (երեֆ>իրեֆ, երեկո>իրեկուն): 3. ԱՅ>է (հայր>հէր, մայր>մէր, սայլ>սէլ, փայտ>փէտ): 4. ՈՅ>Ի (ոյս>իս, ֆայր>ֆիր): 5. ԻԻ>Ի (հարիւր>հարիր, ձիւն>ձիւն, արիւն>արիւն ալիւր>ալիր):

ԲԱՂԱՋԱՅՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺ ԵՎ ՄԱՍՆԱԿԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

Վաղարշապատի խոսվածքին հարազատ է Արարատյան բարբառի բաղաձայնական համակարգը: Այս հատորի նյութերը բանահավաքները գրի առնելիս այդ համակարգը չեն պահպանել, կամ հաշվի են առել միայն մասնակի դեպքեր: Բուն տեխտերում փոփոխություններ չկատարելով, «Հավելվածի» մեջ աշխատել ենք վերականգնել բաղաձայնական այդ համակարգի պատկերը:

Բաղաձայնների մասնակի փոփոխության դեպքերը Վաղարշապատի խոսվածքում հետևյալն են: 1. Ո-ից առաջ Հ-ն դառնում է Ց (հոգի>ֆոգի, հորս>ֆորս, հոդ>ֆոդ, հոտ>ֆոտ): 2. Դ-ից առաջ Խ-ն մի ֆանի բառերի մեջ դառնում է Հ (խաղ>հաղ, խաղող>հավող): 3. Դ-ն և Բ-ն ընկնում են մի շարք բառերի վերջում էստեղ>ըստե, էտեղ>ընտե, վեր կացավ>վե կացավ, բեր>բե): 4. Տն հընչյունակապակցությունը դառնում է Նն (գետնիւն>գեննիւն, հետն>հեննա, ետնուց>եննուց): 5. Բաղաձայնների ետառաջություն (ալանը>անկալ, սպիտակ>սիպտակ):

ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ ԷՆ մասնիկի հետ գործածելիս նրանց Ե կամ Ի ձայնավորները դառնում են Ը (մեկ էլ>մըկ էլ, մին էլ>մըն էլ, ինձ էլ>ընձ էլ, մենք էլ>մընք էլ):

ԲԱՅՅՐԻ ՄԵԶ՝ 1. Օժանդակ բայի եզակի 3-րդ դեմքը է-ի փոխարեն ունի Ա (գրում է>գրում ա): 2. Օժանդակ բայի անցյալ ան-

կատարի միայն եզակի 3-րդ դեմքում է, որ պահպանվում է է ձայնավորը, իսկ մնացած դեմքերում ընկնում է (բերում էի>բերում ի, բերում էիր>բերում իր և այլն): Աշտարակի խոսվածքում անկատար դերբայի ՌԻՄ վերջավորությունը փոխվում և դառնում է ԸՄ (բերում>բերքմ, ունենում>ունենքմ), ռալիսին վաղարշապատի խոսվածքում չենք նկատում: 3. Հրամայականում Աշտարակի և Վաղարշապատի խոսվածքները ունեն Ա վերջավորությունը (վառա՛, Բցա՛, Լցրա՛): 4. Անորոշ դերբայի հոլովական ՈՎ վերջավորությունը դառնում է ՈՆ (վագելով>վագելոն, ասելով>ասելոն, էքալով>էքալոն, լաց ըլելով>լաց ըլելոն): 5. Երբ նախադասության մեջ օժանդակ բայը առաջ է ընկնում, դերբայի և կամ Ս վերջավորությունն ընկնում է (Լս սիրել եմ>Ես եմ սիրել, խի՞ գալիս չես>խի՞ չես գալի, ընչի տալիս չես>ընչի չես տալի): 6. Ժխտական մասնիկը կարող է լինել դայից և՛ առաջ և՛ հետո (չեմ ուզում||ուզում չեմ):

ՀՈԳՆԱԿԻ ԹԻՒԼԸ սովորաբար կազմվում է ՆԲ, ՆՆԲ մասնիկներով (տուն>տներ, ոչխար>ոչխարներ), բայց պատահում են նաև Ք (գեղացի>գեղըցիք), ԱՐՆՆՔ (տեղ>տեղաբեմք), ԻՔ (կնիկ>կնաքիք), ՏԻՆՔ (աղպեր>աղպրաքիք) ձևերը:

Պահպանելով «Հայ ժողովրդական հեփիաքների» առաջին հատորի տեխնապահական սկզբունքների միասնականությունը երկրորդ հատորում նույնպես հաշվի են առնված և կատարված հետևյալ նշգրտումները:

1. ԿԸ պայմանական եղանակիչը, որը սկզբնաղբյուրներում անջատ է դրված, ներկա հրատարակության մեջ միացված է և գրված է առանց Ը-ի (կը տանի>կտանի, կը բերի>կբերի և այլն): 2. Բառամիջում լավող Ը-ն թողնված է միայն այն դեպքերում, երբ առանց դրան զովար է ընկալվում բառիմաստը: 3. Հիմնավորապես վերահայված է կետադրությունը և նշտված պարբերությունների ու երկխոսությունների բաժանումը: Սկզբնաղբյուրներում գիծը օգտագործված է բուրի փոխաբեն, իսկ բուրը հաճախ անտեղի դրված է ստորակետի փոխաբեն: Ուղղված են դրանք՝ գիծը վերացնելով, իսկ բուրի ու ստորակետի գործածությունը հստակ դարձնելով: Ուղղակի խոսքը տարբերված է անջատման գծիկով, իսկ տվյալ ուղղա-

կի խոսքի մեջ հանդիպող ուրիշի ուղղակի խոսքը տարբերելու համար օգտագործված է չակերտներ: 4. Համեմատաբար բարդ է շեշտի գործածությունը: Արարատյան բարբառում շեշտը ընկնում է նախավերջին վանկի վրա: Բայց բառի տրամաբանական շեշտը տարբերվում է հրամայական շեշտից և նայած բառակապակցությանը և խոսքի մեջ դրված վերաբերմունքին ու ինտոնացիային տրամաբանական այդ շեշտը (որը երբեմն արտահայտվում է նաև հարցական նշանով) փոխում է իր տեղը: Տ. Նավասարդյանցի մոտ Արարատյան բարբառի շեշտադրության կանոնները լավ են պահպանված¹, բայց բոլոր տեխտերում հետևողականորեն չեն կիրառված: Եր. Լալայանի տեխտերում շեշտադրության այդ նրբությունները հաշվի չեն առնված:

Ներկա հրատարակության մեջ սկզբնաղբյուրների շեշտադրությունը չի վերանայված, հաշվի առնելով, որ դա շատ դժվարում հարաբերական է և կարող է տեղիք տալ վրիպումների ու սխալանքների: Ուղղված են միայն հրամայական այն շեշտադրումները, որոնք բացահայտորեն վրիպած են: Բարեբախտաբար Տ. Նավասարդյանցի տեխտերի մեջ պահպանված է մի հեֆիաք՝ «Հոր տված իրեք խրատը» («Հայ ժողովրդական հեֆիաքներ», VI գիրք), որտեղ հետևողականորեն ու նշտորեն պահպանված է շեշտադրությունը: Այդ հեֆիաքն էլ տրված է հատորի վերջում, հավելվածի մեջ՝ որպես վաղարշապատի խոսվածքի լեզվա-ֆերականական նմուշ:

«Հայ ժողովրդական հեֆիաքների» երկրորդ հատորը ունի հետևյալ կառուցվածքը.

1. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐԻ բաժնում դրված են Տ. Նավասարդյանցի և Եր. Լալայանի հավաքած տպագիր ու անտիպ վաղարշապատի հեֆիաքների համեմատաբար անթերի, ամբողջական ու ընտիր պատումները: Հիմնական տեխտերը բաժանված են երկու

¹ Պրոֆ. Մ. Արեղյանը «Նոր-Դարի» 1890 թ. № 142—144-ում տպագրած «Ժողովրդական լեզվի շեշտադրությունը» հոդվածում բարձր է գնահատում Տ. Նավասարդյանցի տեքստերը՝ որպես Արարատյան բարբառի շեշտադրության արժանահավատ ու վստահելի աղբյուր (Մ. Կ.):

խմբի: Նախ տրված են հրաշապատում (կախարդական), ապա իրապատում (կենցաղային) հեքիաթները՝ հերթական համարակալումով: ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԽՈՒՄԲԸ (1—32) դասակարգված է ըստ հետևյալ սյուժետների ու թեմաների:

Մարդուն ու բնությունը վերակենդանացնող Անմահական ջրի ու խնձորի, Հազարան բլրովի, Ոսկե ձկան և այլ կենսաբեր զորությամբ օժտված էակների ձեռք բերումը (1—2):

Պայքար գերբնական շար ուժերի դեմ՝ արգելափակված ու կախարդված գեղեցկուհիներին ու անմեղ մարդկանց ազատելու համար (3—5):

Արդար, ազնիվ, նշմարտախոս ու պարտաճանաչ մարդը հովանավորվում, պաշտպանվում է ու երջանկության հասնում (6—11):

Երեխա չունեցող ամուսիններին կենդանակերպ կամ հրեշակերպ զավակ է ծնվում: Ամուսնացնելուց հետո հարսը բացում է կերպարանափոխության գաղտնիքը, որի պատճառով տղան անհետանում է: Մեծ դժվարություններից ու փորձություններից հետո հարսը գտնում է ամուսնուն, որը հաղթելով կախարդական էակին՝ վերստանում է իր մարդկային կերպարանքը (12):

Աղքատ ծնողների զավակը արհեստ է սովորում կախարդի մոտ և տիրապետելով նրա արհեստի գաղտնիքներին, հալածվում ու փորձությունների է ենթարկվում: Վերջիվերջո նա հաղթում է կախարդին և հասնում իր նպատակին (13):

Բարությունն ու երախտիքը միշտ փոխհատուցվում են (14—17):

Զրպարտված ու հալածված անմեղ կինը, բույրը, խորք զավակները կամ այլ հարազատները երկար տառապանքներից ու փորձություններից հետո փրկվում ու մեծարվում են, իսկ հանցավորները պատժվում (18—21):

Ազնիվ ու հավատարիմ կինը հովանավորվում, պաշտպանվում ու մեծարվում է (22—23):

Նախախնամության սահմանածը կատարվում է (24—26):

Աղքատ գյուղացու իմաստուն տղան պարզում է արուի մսից հրածարվող քազավորի աղչկա խարդախությունն ու անպատկառությունը և նշանավոր երեք առակ-գրույցները պատմելով՝ բացում ծիծաղող ձկների գաղտնիքը (27):

Նեկգ, խարդախ ու դաժան վրիժառուն միշտ պատժվում է (28—29):

Կենդանու տեսքով կերպարանափոխված մարդը հալածվում է քաղաքների կողմից՝ ենթարկվելով ծանր փորձությունների, բայց հաղթահարում է դրանք և հրաշագործ զորությամբ օժտված ընկերների օգնությամբ հասնում է իր նպատակին (30):

Մարդակեր քոչ հալածանքը եղբոր դեմ: Եղբայրը հավատարիմ շների օգնությամբ փրկվում է պատուհասից (31):

Կնոջ կերպարանով Վիշապ-օձը գայրակղում է աշխատանք փնտրող աղքատ մարդուն, որը բացում է օձի զաղտնիքը, ոչնչացնում նրան և մեծ հարստության տեր դառնում (32):

ԻՐԱՊԱՆՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԽՈՒՄԲԸ (33—56) դասակարգված է ըստ հետևյալ սյուժետների ու թեմաների.

Աղքատ ու հասարակ մարդը սրամտությամբ ու հնարագիտությամբ հաղթում է հարստին (33—37):

Առօրյա կյանքում ու կենցաղում անարդարն ու շարճախանձողը դատապարտվում ու պատժվում է (38):

Ջրիակեր, վատնող ու անխելք որդին անարգվում է ու պատրժվում, իսկ համեստ, աշխատասեր ու ծնողասեր որդին հովանավորվում ու մեծարվում (39—40):

Ազանն ու ընչափազոր դատապարտվում ու կործանվում է (41):

Կնոջ դրական ու բացասական հատկանիշները ընտանիքում ու կենցաղում: Հարսի ու սկեսրոջ փոխհարաբերությունները (42—49):

Աշխարհում հավիտենական ու մնայուն ոչինչ չկա. ամեն ինչ փոփոխվում է (50—51):

Դիպվածի ու պատահականության շնորհիվ աղքատ, հասարակ մարդը հաջողության է հասնում (52—53):

Անհավատալի, անիրական, անբնական դիպվածների վրա հիմնված գործողություններ, որոնք զավեշտ ու ծիծաղ են առաջացնում (54—56):

Պետք է նկատի ունենալ, որ ինչպես հեփաթների երկու խմբի քաժանուրը (հրաշապատում և իրապատում), այնպես էլ յուրաքանչյուր խմբի մեջ թեմատիկ ու սյուժետային դասակարգումը որոշ չափով պայմանական է: Տվյալ դեպքում հաշվի են առնված բնորոշ ու գերակշռող մոմենտները:

2. ՀԱՎԵԼԻՎԱՄ I-ում գեանդված են այն հեփաթները, որոնք կամ հիմնական տեսանքում դրված հեփաթներին շատ մոտ տարբերակներ են, կամ թե իրենց ընդգրկմամբ, սյուժետային գծի կոտ

զանգացմամբ, դեպքերի մեկնաբանմամբ, լեզվա-բարբառային անադարտությամբ ու գեղարվեստական-պատմողական վարպետությամբ չեն կանգնած հիմնական տեխտերի մակարդակին:

3. ՀԱՎԵԼՎԱՄ II-ում ներկայացված է հատորի հիմնական տեխտերից վերցված մի հեփիաք («Հոր տված իրեփ խրատը») Վաղարշապատի խոսվածքի ձեռքանական ու արտասանական առանձնահատկությունների գիտական ճշգրիտ տառադարձությամբ:

4. ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ մեջ հերթականությամբ լուսաբանված են հատորում տեղ գտած բոլոր հեփիաքների գրառման հանգամանքները ու հրատարակության պատմությունը, նշելով նաև սույն հատորի նյութերի առնչությունը ներկա հրատարակության նախորդ՝ առաջին հատորի հեփիաքների սյուժետների հետ:

5. ԲԱՌԱՐԱՆՆ քննդրվում է այս հատորում տեղ գտած բարբառային դժվար հասկանալի և փոխառյալ բառերի բացատրությունը:

6. ՑԱՆԿԵՐԻ ՄԵՋ տրված են այս հատորում պարունակվող հեփիաքները ըստ տեղի ու ասացողների, ինչպես նաև այբբենական կարգով:

